

Συμπεριληπτική εκπαίδευση σε μικτά περιβάλλοντα διδασκαλίας: Ένας Ηλεκτρονικός Οδηγός ευαισθητοποίησης για τη διαφορετικότητα στην Εκπαίδευση Εκπαιδευτικών

Βασιλική Ιωαννίδη

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Π.Τ.Δ.Ε. Ε.Κ.Π.Α.
vioannidi@primedu.uoa.gr

Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης

Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
kmalafant@primedu.uoa.gr

► ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στην παρουσίαση σύγχρονων παιδαγωγικών και ψηφιακών εργαλείων που αναπτύχθηκαν μέσα από ένα ερευνητικό project Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης για την ενίσχυση συμπεριληπτικών περιβαλλόντων χωρίς αποκλεισμούς. Το έργο προωθεί νέους εγγραμματισμούς και καινοτόμες διδακτικές μεθόδους για τη διδασκαλία της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης στην Εκπαίδευση Εκπαιδευτικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και παρέχει καθοδήγηση για το πώς οι ενταξιακοί εκπαιδευτικοί-εκπαιδευτές/τριες μπορούν να υποστηρίξουν αποτελεσματικές συνεργατικές δραστηριότητες με έμφαση στον συμπεριληπτικό γραμματισμό. Ο Ηλεκτρονικός Οδηγός που παρουσιάζεται συνεισφέρει στο πεδίο της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης τόσο υπό την οπτική Βέλτιστων Πρακτικών Πανεπιστημιακής Παιδαγωγικής και Διδασκαλίας στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση όσο και από την οπτική διεθνών κατευθυντήριων οδηγιών και δη στην εφαρμογή αρχών του Δικαιώματος στη Συμπερίληψη (άρ. 24) μέσα στην ίδια την εκπαιδευτική πράξη. Συνολικά, αναδεικνύεται η σημασία της ανάπτυξης νέων συνεργατικών τρόπων με τη χρήση ψηφιακών εργαλείων, ως βασική συνιστώσα στη διαμόρφωση κατάλληλων διδακτικών πρακτικών για τη συμπερίληψη όλων των ατόμων, ανεξαρτήτως χαρακτηριστικών και μαθησιακών διαφορών σε οποιαδήποτε μορφή Τυπικής και Μη τυπικής εκπαίδευσης. Το παιδαγωγικό πλαίσιο του Οδηγού βασίζεται στην πολυμορφικότητα, στον διά βίου χαρακτήρα και στην ανοικτή πρόσβαση. Προάγει την κριτική και δημιουργική σκέψη εκπαιδευτικών και εκπαιδευομένων μέσα από ομαδοσυνεργατικά πλαίσια μάθησης και κριτικού στοχασμού στη μικτή διδασκαλία. Παρέχει συγκεκριμένα διαδραστικά παραδείγματα και πρακτικές με τη χρήση ψηφιακών εργαλείων και της Τεχνητής Νοημοσύνης για την εδραίωση συμπεριληπτικών εκπαιδευτικών περιβαλλόντων στη μικτή διδασκαλία χωρίς αποκλεισμούς. Δίδει έμφαση στη δημιουργία υποστηρικτικών περιβαλλόντων μάθησης για όλους/ες τους/τις εκπαιδευόμενους/ες, συμπεριλαμβανομένων εκείνων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ή/και αναπηρίες. Προτάσσει την καινοτόμο διδασκαλία που βασίζεται στην εκπαιδευτική τεχνολογία για την αντιμετώπιση του χάσματος στη φυσική και διαδικτυακή τάξη και την παροχή ισότιμης και δίκαιης εκπαίδευσης για όλους/ες, με βάση την αξιοποίηση της διαφορετικότητας ως

πλεονέκτημα στα σύγχρονα συνδυαστικά περιβάλλοντα εκπαίδευσης του 21ου αιώνα.

Λέξεις-κλειδιά: Συμπεριληπτική Εκπαίδευση, Ψηφιακά Εργαλεία, Τεχνητή Νοημοσύνη, Εκπαίδευση Εκπαιδευτικών, Εγγραμματισμοί, Λογοτεχνία, Μικτή Διδασκαλία.

► ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ηλεκτρονικός Οδηγός με τίτλο: «Συμπεριληπτική Εκπαίδευση και Καινοτόμες μέθοδοι-Νέοι Εγγραμματισμοί με ψηφιακά εργαλεία. Συνεργατικές δραστηριότητες (e-TIVITIES) παιδαγωγικής και λογοτεχνίας στη μικτή διδασκαλία» (https://www.uoa.gr/fileadmin/user_upload/PDF-files/anakoinwseis/ekdoseis/1806_E-Book_loannidou-Malafantis_FINAL.pdf) παράχθηκε στο Εργαστήριο Παιδαγωγικών Εφαρμογών και Παραγωγής Εκπαιδευτικού Υλικού του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Διευθυντής: Καθηγητής Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης) και αναδεικνύει τη σημασία καινοτόμων παιδαγωγικών πρακτικών σε επίπεδο εφαρμογής της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης στα σύγχρονα συνδυαστικά -συμβατικά και ψηφιακά- περιβάλλοντα μάθησης του 21ου αιώνα και δη σε συνθήκες Συμπεριληπτικής εξ αποστάσεως Εκπαίδευσης στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση (βλ. Pérez-Esteban et al., 2023). Σκοπός είναι η ευαισθητοποίηση στην εκπαίδευση εκπαιδευτικών αναφορικά με το επίκαιρο πεδίο της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης και πώς επιτυγχάνεται συνεργατικά, μέσα από καινοτόμες παιδαγωγικές μεθόδους και νέους εγγραμματισμούς με ψηφιακά εργαλεία.

Το ηλεκτρονικό υλικό στο σύνολό του απευθύνεται σε φοιτητές/τριες και μελλοντικούς/ές εκπαιδευτικούς αλλά και εν ενεργεία στελέχη αγωγής, με απώτερο σκοπό την ευαισθητοποίηση πάνω σε θέματα σχολικής συμπερίληψης μαθητών/τριών με και χωρίς αναπηρίες ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες υπό την οπτική των σύγχρονων πολυγγραμμatisμών και νέων εγγραμμatisμών με οπτικοακουστικά μέσα στις μικτές τάξεις του 21ου αιώνα (Μαλαφάντης, 2022).

Ο ηλεκτρονικός Οδηγός (E-Book) συνεισφέρει στο πεδίο της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης και ειδικά στην εφαρμογή διεθνών αρχών, όπως του Δικαιώματος στη Συμπερίληψη (άρ. 24) μέσα στην ίδια την εκπαιδευτική πράξη της γενικής τάξης και στην εκπαιδευτική καθημερινότητα του γενικού σχολείου. Παρέχει εργαλεία συμπεριληπτικής μάθησης που θα βοηθήσουν τον/την εκπαιδευόμενο/η ή εν δράσει εκπαιδευτικό να αναπτύξει δεξιότητες και θα μπορούν να αξιοποιηθούν σε όλα τα εκπαιδευτικά πλαίσια και από όλες τις εκπαιδευτικές ειδικότητες και ενισχύει την ψηφιακή εργαλειοθήκη και αναστοχαστική σκέψη του σύγχρονου -μελλοντικού και εν ενεργεία- εκπαιδευτικού του γενικού σχολείου ή/και ειδικού παιδαγωγού στο πλαίσιο δομών συνεκπαίδευσης (Ιωαννίδη & Μαλαφάντης, 2025).

Σε αυτή την προσπάθεια λειτούργησαν ως αφετηρία σύγχρονα ερευνητικά πορίσματα που αποδεικνύουν ότι διδακτικό προσωπικό τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερο ευαισθητοποιημένο στη Συμπεριληπτική Εκπαίδευση, διατηρώντας αφενός χαρακτηριστικά όπως υπομονή, εγγύτητα, στοργή, ενσυναίσθηση και ευελιξία, υιοθετώντας αφετέρου έναν καθοδηγητικό ρόλο με προσαρμογές στη διαδικασία

διδασκαλίας και παρέχοντας την απαραίτητη υποστήριξη για την κάλυψη των αναγκών των εκπαιδευομένων τους στη μάθηση (Sánchez-Díaz et al., 2024).

► Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΥ ΟΔΗΓΟΥ ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΠΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ο σχεδιασμός του Ηλεκτρονικού Οδηγού βασίστηκε στις εξής διαστάσεις.

Στο σύγχρονο εννοιολογικό πεδίο της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης

Η Συμπεριληπτική Εκπαίδευση (Inclusive Education) υιοθετεί μία ανθρωποκεντρική προσέγγιση για την αποτελεσματική συμμετοχή όλων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Πρόκειται για μία παιδαγωγική προσέγγιση που εμπλέκει ενεργά όλους/ες τους/τις εκπαιδευόμενους/ες σε μία ενεργητική και δυναμική διαδικασία της μάθησης που είναι προσβάσιμη για όλους/ες (Κοκολάκη & Κατσαμποξάκη-Hodgetts, 2023: 52). Ένα συμπεριληπτικό πλαίσιο εκπαίδευσης απαιτεί συμμετοχή και προσβασιμότητα για όλους/ες, συμμετοχή και συνεργασία, συμμετοχή και επίτευξη, συμμετοχή και υποστήριξη της μάθησης όλων, αναγνώριση και αποδοχή της διαφορετικότητας. Η συμμετοχή ως συνεχής διαδικασία αφορά τις αντιδράσεις στην ποικιλία των μαθητών/τριών και απαιτεί η μάθηση να είναι ενεργητική και συνεργατική. Η συμμετοχή βασίζεται σε σχέσεις αμοιβαίας αναγνώρισης και αποδοχής (Black-Hawkins 2014).

Στο πλαίσιο αυτό, η μελλοντική ανάπτυξη πολιτικής για τη Συμπεριληπτική Εκπαίδευση πρέπει να λαμβάνει υπόψη όλα τα παιδιά. Η ανάπτυξη χωριστών πολιτικών για παιδιά που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες παιδιών, που διατρέχουν κίνδυνο αποκλεισμού, δε θα πρέπει πλέον να θεωρείται επιλογή. Αυτό προτείνεται από διεθνείς και ευρωπαϊκούς φορείς σε πρόσφατες εκθέσεις (π.χ. Euridice Report of the European Commission, 2023). Πρέπει να νομιμοποιηθούν οι ρόλοι όλων των επαγγελματιών που εμπλέκονται-γενικής και ειδικής εκπαίδευσης, προκειμένου να ενθαρρύνουν τη συνεργασία και τη συνδιδασκαλία παρά την ανεξάρτητη εργασία με παιδιά. Τέλος, η πολιτική για τη συνεκπαίδευση θα πρέπει να νομιμοποιεί την ευθύνη των εκπαιδευτικών να διαφοροποιούν τη διδασκαλία με στοχευμένη επαγγελματική ανάπτυξη για παροχή πόρων (βάσεις δεδομένων με κείμενα για όλα τα μαθησιακά στυλ) που θα διευκολύνουν τους εκπαιδευτικούς να εφαρμόσουν συμπεριληπτική διδασκαλία (Symeonidou et al., 2024).

Στην πολυμορφικότητα του εκπαιδευτικού υλικού

Ο ψηφιακός οδηγός πλαισιώνεται από ένα εκπαιδευτικό υλικό ανοικτής πρόσβασης βασισμένο στις αρχές του Μοντέλου των West & Lionarakis με εστίαση στην πολυμορφικότητα του υλικού (ανοικτοί εκπαιδευτικοί πόροι και οπτικοακουστικά έργα). Παραθέτει ενδεικτικά διδακτικά παραδείγματα, τα οποία απευθύνονται σε φοιτητές/τριες, εκπαιδευτικούς, εκπαιδευτές και εν γένει στελέχη, ειδικούς και επαγγελματίες αγωγής σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα, ως μία διερευνητική και αναστοχαστική διεργασία νοηματοδότησης του συμπεριληπτικού έργου, και μάλιστα υπό τη σύγχρονη αναγκαιότητα της μικτής διδασκαλίας σε όλα τα εκπαιδευτικά πλαίσια.

Το εφαρμοσμένο μέρος αποβλέπει στη διδακτική αξιοποίηση του Index for Inclusion και καινοτόμων συνεργατικών δραστηριοτήτων (e-TIVITIES) στη μικτή

διδασκαλία σε μαθησιακά αντικείμενα Παιδαγωγικής και Λογοτεχνίας. Οι συμμετέχοντες/ουσες εξοικειώνονται με ενδεικτικές αναστοχαστικές, διαδραστικές και συνεργατικές δραστηριότητες (e-TIVITIES) (Salmon, 2011; Salmon, 2013) πρακτικής εφαρμογής της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης σε συνδυαστικά/μικτά περιβάλλοντα διδασκαλίας. Εδώ, είναι αξιοσημείωτη η συμβολή ψηφιακών μέσων ως εκπαιδευτικών εργαλείων και παραδειγματικών πρακτικών στη δημιουργία ποικίλων συνεργατικών δραστηριοτήτων με διαδραστικό περιεχόμενο (Loizou & Symeonidou, 2019; Naggar et al., 2024), π.χ. λογισμικών Τεχνητής Νοημοσύνης και διαδικτυακών πλατφόρμων, cartoons, κ.λπ.

Είναι αποδεδειγμένο από προηγούμενες θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες ότι μέσα σε αυτό το πλαίσιο των νέων μετά-covid19 κοινωνικο-εκπαιδευτικών συνθηκών, τα ψηφιακά μέσα μπορούν να προσφέρουν πολλαπλά οφέλη στο μαθητικό δυναμικό όλων των εκπαιδευτικών πλαισίων και βαθμίδων. Μπορούν να παρέχουν κίνητρα για μάθηση, να εντοπίζουν αδυναμίες, να καλλιεργούν την κριτική και δημιουργική σκέψη, καθώς και την παρατηρητικότητα και να εξασκούν στη συλλογή πληροφοριών και στη σωστή χρήση των νέων τεχνολογιών (Κοκολάκης κ.ά., 2023). Ταυτόχρονα, ο/η εκπαιδευτικός προεκτείνει τα στενά όρια μιας συμβατικής διδασκαλίας, η οποία στηρίζεται σε αναλυτικά προγράμματα. Μετασχηματίζει τη διδακτέα ύλη σε κατάλληλη ψηφιακή δομή και μορφή υποστηρίζοντας πολλαπλούς τρόπους αναπαραγωγής της γνώσης (Ζερβός & Σουδίας, χ.χ.) συμβάλλοντας στην εδραίωση του Καθολικού Σχεδιασμού της Μάθησης για Όλους.

Αναλυτικότερα, μέσα από συνεργατικές δραστηριότητες (e-TIVITIES), χρήση καλών πρακτικών και ειδικά μέσα από τη διδακτική αξιοποίηση του Πλαισίου Συμπερίληψης (Index for Inclusion), οι εκπαιδευόμενοι/ες θα εξοικειωθούν με εφαρμοσμένες γνώσεις και δεξιότητες που προσφέρουν οι Δείκτες Συμπερίληψης για τη δημιουργία συμπεριληπτικών τάξεων και εκπαιδευτικών κοινοτήτων σε παραδοσιακά και ψηφιακά οικοσυστήματα συμπεριληπτικής μάθησης. Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται ένα πρακτικό παιδαγωγικό πλαίσιο αναφοράς με τη διδακτική αξιοποίηση ψηφιακών μέσων, που αποβλέπουν στην εφαρμοσμένη υποστήριξη και την καλλιέργεια της Συμπεριληπτικής εκπαίδευσης στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, με στόχο να αναδειχθούν εκείνες οι παιδαγωγικές πρακτικές που αντιμετωπίζουν τη Συμπεριληπτική Εκπαίδευση ως μια ενεργό και συνεχή διαδικασία στη μάθηση και την κοινωνία.

Επιπλέον, η θεωρητική βάση πάνω στην οποία σχεδιάζονται τα σύγχρονα συστήματα διαχείρισης της μάθησης είναι *το ουσιώδες, το ενδιαφέρον, το μετρήσιμο, το προσβάσιμο και το κλιμακούμενο περιεχόμενο*. Οι παραπάνω αρχές λειτουργούν ως εφαρμοσμένο πλαίσιο κατανόησης βασικών εννοιών που σχετίζονται με αυθεντικά περιβάλλοντα, δίδουν ευκαιρίες ανατροφοδότησης και πρόσβασης σε όλους καθώς συμμετοχής και επιδίωξης προόδου για όλους (βλ. Κατσαμποξάκη-Hodgetts, 2023). Με αυτή τη συλλογιστική πρακτικής διεύρυνσης της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης σε σύγχρονα εκπαιδευτικά και μαθησιακά περιβάλλοντα του 21ου αιώνα, οικοδομήθηκε το παρόν ψηφιακό εγχειρίδιο ως οδηγός συμπεριληπτικής δράσης, προκειμένου εν ενεργεία και μελλοντικοί εκπαιδευτικοί να προβληματιστούν, να αναστοχαστούν, να βελτιώσουν και να εμπλουτίσουν τη διδακτική πρακτική τους και την κριτική των δικών τους παραδοχών για τη συμμετοχή όλων των παιδιών, των εφήβων και εν γένει εκπαιδευομένων στην τυπική και μη τυπική εκπαίδευση.

Το παιδαγωγικό πλαίσιο που επιλέξαμε είναι ο κοινωνικός εποικοδομητισμός (βλ. Λιοναράκης, χ.χ.; Σωτηριάδης, χ.χ.) και το παρόν εκπαιδευτικό υλικό μπορεί να

αξιοποιηθεί και σε συμβατικά και σε ψηφιακά οικοσυστήματα μάθησης. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, γίνεται προσπάθεια να προωθηθεί η παιδαγωγική αλληλεπίδραση μεταξύ εκπαιδευτικού υλικού και εκπαιδευομένων καθώς και η ενεργητική εμπλοκή των εκπαιδευομένων στη μαθησιακή διαδικασία, η ανάπτυξη των της κριτικής σκέψης και των μεταγνωστικών ικανοτήτων τους, κ.λπ. Για τη δημιουργία του εκπαιδευτικού υλικού επιλέχθηκε η τυπολογία των West & Λιοναράκη (Λιοναράκης, 2001),

«καθώς επιτρέπει τη δημιουργία πολυμορφικού υλικού εξ αποστάσεως εκπαίδευσης ενηλίκων. Η τυπολογία αυτή υποστηρίζει το ποιοτικό κριτήριο της πολυμορφικότητας του υλικού (Κουτσούμπα & Γκιόσος, 2003) που προάγει την “ερευνητική πορεία της αυτομάθησης” (Λιοναράκης, 2001). Αυτή η τυπολογία παρέχει μια σειρά από κατευθυντήριες αρχές σχετικά με τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού υλικού (Γκιόσος & Κουτσούμπα, 2005) με βάση τις οποίες το εκπαιδευτικό υλικό κατηγοριοποιείται σε τρεις δέσμες ως εξής: 1. η δέσμη (κείμενα, προκείμενα, μετακείμενα), 2. η δέσμη (διακείμενα, επικείμενα, παρακείμενα, περικείμενα) και 3. η δέσμη (πολυκείμενα, πολυαντικείμενα). Επιπρόσθετα, παρατηρείται πλήρης αντιστοιχία μεταξύ των κατηγοριών της ταξινόμησης και των μορφών ταξινόμησης διδακτικού υλικού του» (όπως αναφ. στο Συντιχάκη κ.ά., 2019).

Ως εκ τούτου, με βάση τον κεντρικό πυρήνα του υλικού ως οδηγού Συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, ευαισθητοποίησης και εφαρμογής του Πλαισίου Συμπερίληψης, υπάρχουν τα προκείμενα, διακείμενα, παρακείμενα, περικείμενα, επικείμενα και πολυκείμενα μέρη (Λιοναράκης, χ.χ.; Λιοναράκης, 2001). Αναλυτικότερα, ο σχεδιασμός του υλικού οικοδομείται σπονδυλωτά ως εξής (Λιοναράκης, χ.χ.):

- Τίτλος, σκοπός, προσδοκώμενα αποτελέσματα, λέξεις-κλειδιά (Προκείμενα).
- «Το δικαίωμα στη Συμπερίληψη» με ελληνική απόδοση (Μετακείμενα).
- Συμπληρωματικό υλικό, παραδείγματα, υποδειγματικές πρακτικές και σχέδια δράσης, μελέτη περίπτωσης και διδακτικές εφαρμογές ομαδοσυνεργατικού συλλογισμού (Περικείμενα).
- Δραστηριότητες και αναστοχαστικές ασκήσεις (Διακείμενα).
- Πλαίσια και πίνακες, φωτογραφίες και οπτικά δεδομένα από συμπεριληπτικές τάξεις (Παρακείμενα).
- Διασαφηνίσεις και εννοιολογικές διευθετήσεις, παράλληλα κείμενα και κείμενα-συνδέσεις (Επικείμενα).
- Οπτικοακουστικό μέρος π.χ. εκπαιδευτικές ταινίες, ενδεικτικά λογισμικά Τεχνητής Νοημοσύνης και ψηφιακών εργαλείων (Πολυκείμενα ή Πολυαντικείμενα).

Επιπλέον, η δομή του υλικού ακολουθώντας τις αρχές των West & Λιοναράκη παρέχει ευελιξία για εξατομικευμένη μάθηση αλλά και ομαδική προσέγγιση. Η συνεργατική δραστηριότητα (e-TIVITY) μπορεί να πλαισιώσει μία διαδικτυακή αλληλεπιδραστική συζήτηση διαδικτυακά [forum] αλλά και σε συμβατικό διά ζώσης περιβάλλον ψηφιακά υποστηριζόμενο με τη χρήση τεχνολογίας (H/Y) ως συμμετοχική μέθοδος διδασκαλίας και μάθησης. Η παραπάνω κατηγοριοποίηση και δομή, που αναπτύχθηκε το παρόν εκπαιδευτικό υλικό, αποσκοπεί σε μία μορφή σύμφωνα με την τυπολογία των West & Λιοναράκη, προάγοντας την πολυμορφικότητα και την ποιότητα των μερών-στοιχείων που το απαρτίζουν και το συμπληρώνουν, αλλά και τις διδακτικές προϋποθέσεις του σε συνθήκες ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και συνδυαστικής/ μικτής διδασκαλίας. Καταλήγοντας, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά από τον Λιοναράκη (χ.χ.), «τα δεδομένα αυτά δεν αποτελούν ένα

στατικό υλικό που συνοδεύουν ή αναπαραγάγουν μέρος του διδακτικού, αλλά έναν ολόκληρο μηχανισμό επιμόρφωσης, επικοινωνίας και πληροφόρησης, ο οποίος σχετίζεται άμεσα με τους στόχους των μαθημάτων και συμπληρώνει πολλές σημαντικές πτυχές του διδακτικού υλικού» και στην προκειμένη περίπτωση το πεδίο της Συμπεριληπτικής εκπαίδευσης.

Στο παιδαγωγικό πλαίσιο ανάπτυξης του/της εκπαιδευτικού και σε σχέση με τη μικτή μάθηση

Σήμερα, και σύμφωνα με σύγχρονα στοιχεία (βλ. αναλυτικά: Σοφός κ.ά., 2015), η μικτή μάθηση είναι διαδεδομένη ως μία εναλλακτική σύνδεση της διά ζώσης με την online μάθηση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, συνδυάζεται η συμβατική διδασκαλία με τη χρήση των νέων μέσων που προσφέρουν οι Νέες Τεχνολογίες. Ως εκ τούτου, ο σύγχρονος παιδαγωγικός διάλογος εδράζεται στην οικοδόμηση μικτών/υβριδικών διαλόγων μάθησης, διδασκαλίας και εργασίας με έμφαση στις επικοινωνιακές και συνεργατικές διαδικασίες. Έτσι, στη βάση των συμβατικών και διά ζώσης διδασκαλιών δημιουργούνται και ηλεκτρονικά περιβάλλοντα, όπου οι εκπαιδευόμενοι/ες έχουν τη δυνατότητα να συζητήσουν μέσα από online forum. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει μεγάλη σημασία είναι ο παιδαγωγικός σχεδιασμός μέσα από ένα πολυτροπικό περιεχόμενο που εμπλουτίζουν το συμβατικό περιεχόμενο, όπως οι συνεργατικές δραστηριότητες, τα videos, τα παράλληλα κείμενα και οι υπερσύνδεσμοι, κ.λπ., γεγονός που αποτελούν βέλτιστες πρακτικές για τη δημιουργία αποδοτικών περιβαλλόντων μάθησης και δη ηλεκτρονικών. Συνολικά, με τον όρο «μικτή μάθηση» αποδίδεται ο συνδυασμός άμεσης και διά ζώσης διδασκαλίας με εξ αποστάσεως προσεγγίσεις είτε εντός ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος είτε μέσω κάποιας τεχνολογίας. Είναι σκόπιμο να τονιστεί η σημασία της παιδαγωγικής αλληλεπίδρασης σε ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον μέσα από τις δυνατότητες που δίδει στους χρήστες ένα πολυτροπικό περιεχόμενο, καθώς και η διάδραση στην επικοινωνία μέσα από τις διαπροσωπικές συζητήσεις των χρηστών/εκπαιδευομένων στα εικονικά και ψηφιακά οικοσυστήματα μάθησης. Καταλήγοντας, η αναγκαιότητα της μικτής μάθησης αναδεικνύεται μέσα από την αμεσότητα της πρόσβασης στο μαθησιακό αντικείμενο, τη χωρο-χρονική υπέρβαση, τη σύζευξη των τεχνολογικών μέσων και εν γένει την πολυμεσικότητα, την πολλαπλή πρόσβαση απτικά, γραφιστικά και δη σε ένα πολυτροπικό περιεχόμενο και, τέλος, τη διαδραστικότητα με τη διεύρυνση της επικοινωνίας, της επεξεργασίας και της συνεργασίας επί του περιεχομένου, δυναμικά στοιχεία που επιβάλλουν νέα πεδία στην παιδαγωγική και τη διδασκαλία του 21ου αιώνα.

Στον διά βίου χαρακτήρα του υλικού και στην αξία της ανοικτής πρόσβασης

Το παρόν ηλεκτρονικό εκπαιδευτικό υλικό αποτελεί εφαρμοσμένο μέρος μεταδιδακτορικής έρευνας στο πεδίο της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης με τη διδακτική αξιοποίηση ψηφιακών εργαλείων και ανοικτών εκπαιδευτικών πόρων για συμπεριληπτικότητα στις σχολικές κοινότητες. Δεδομένου ότι η πρακτική της συμπεριληπτικής φιλοσοφίας έχει ως βάση τους/τις ίδιους/ιες τους/τις εκπαιδευτικούς (Κασίδης κ.ά., 2015), το παρόν έργο έχει σχεδιαστεί και συνταχθεί ως επιστημονικό υλικό, στο πλαίσιο ανάπτυξης υλικού του Εργαστηρίου Παιδαγωγικών Εφαρμογών και Παραγωγής Εκπαιδευτικού Υλικού, το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί σε διά ζώσης και

σε εξ αποστάσεως διδασκαλία στο πλαίσιο προγραμμάτων σπουδών, προκειμένου να υποστηρίξει την περιήγηση μελλοντικών ή/και ενεργεία εκπαιδευτικών στην εδραίωση ενός εφαρμοσμένου πλαισίου Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης.

Συνολικά, πρόκειται για στοχευμένη πρωτοβουλία προς προπτυχιακούς/ές και μεταπτυχιακούς/ές φοιτητές/τριες, εν ενεργεία και μελλοντικούς/ές εκπαιδευτικούς, εκπαιδευτές/τριες, στελέχη εκπαίδευσης και εκπαιδευτικής ηγεσίας κ.ά., με σημεία αναφοράς:

- την παρουσίαση των Δεικτών Συμπερίληψης (Index for Inclusion) για την καλλιέργεια και άσκηση της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης στην εκπαιδευτική κοινότητα,
- αλλά και την εξοικείωση με σχέδιο δράσης ("Inclusive Schools", 2020) αλλά και άλλες παραδειγματικές πρακτικές συμπερίληψης που έχουν αναπτυχθεί διεθνώς ("Reaching the *hard to reach*: Inclusive responses to diversity through child-teacher dialogue", κ.λπ.),
- καθώς και βέλτιστες πρακτικές ενεργού διαδικτυακής μάθησης (e-TIVITIES) και εκπαιδευτικού οπτικοακουστικού υλικού (videos) για συμπεριληπτικούς παιδαγωγικούς στόχους προκειμένου να καταβάλλεται φροντίδα για τη «λογοτεχνική αγωγή» παιδιών αλλά και ενήλικων ατόμων διά βίου (Μαλαφάντης, 2015).

Η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού υλικού αξιοποιεί στόχους της Βιώσιμης Ανάπτυξης για ποιοτική εκπαίδευση (ΟΗΕ, 2015) και οικοδομεί γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και αξίες στο πεδίο της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης κάτω από σύγχρονες επιταγές διά βίου μάθησης για την πρόσβαση όλων σε συμπεριληπτικά περιβάλλοντα εκπαίδευσης, όπως ορίζεται από παγκόσμιους οργανισμούς και φορείς (OECD, 2019; WEF, 2023). Έτσι, ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη του παρόντος εκπαιδευτικού υλικού για Συμπεριληπτική Μάθηση και Εκπαίδευση αποτελεί ένα κεντρικό πεδίο διά βίου δραστηριότητας για Συμμετοχική και Συμπεριληπτική Εκπαίδευση (Μαλαφάντης, 2023), με γνώμονα τη διάθεση του σχετικού εκπαιδευτικού υλικού σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών/τριών και μελλοντικών εκπαιδευτικών ή εν ενεργεία εκπαιδευτικών και άλλων επαγγελματιών εκπαίδευσης.

Η εκπόνηση του υλικού έγινε με έμφαση την ανάπτυξη οριζόντιων δεξιοτήτων μέσα από την αξιοποίηση παραδειγματικών παιδαγωγικών πρακτικών ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗΣ¹ για την ενδυνάμωση της συνεργασίας αλλά και της κριτικής και δημιουργικής σκέψης σε ζητήματα διά βίου συμπεριληπτικότητας σε σχολεία και εκπαιδευτικές κοινότητες. Η σχεδιάσή του βασίστηκε σε ένα παιδαγωγικό πλαίσιο ανάπτυξης με σημεία αναφοράς αρχές από το μοντέλο των West & Lionarakis (όπως αναφ. στο Λιοναράκης, χ.χ.; Λιοναράκης, 2001) προκειμένου να μπορεί να διδαχθεί σε συνθήκες μικτής διδασκαλίας και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Ως εκ τούτου, το εκπαιδευτικό υλικό απαρτίζεται από:

¹ Για παράδειγμα, βλ. ενδεικτικά τον επιστημονικό οργανισμό "European Association for Research on Learning and Instruction" (EARLI), όπου έχει εκδοθεί εγχειρίδιο για την υποχρεωτική εκπαίδευση (Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση), με θέμα: «Οδηγίες για τη συμπερίληψη μαθητών με Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες στη διαδικτυακή τάξη». Οι εισηγήσεις απευθύνονται τόσο σε εκπαιδευτικούς, όσο και σε γονείς/κηδεμόνες και περιλαμβάνουν κατευθυντήριες οδηγίες για τη διευκόλυνση της συμπερίληψης των παιδιών με ειδικές ανάγκες, κατά τη διάρκεια της διαδικτυακής μάθησης (ανακτήθηκε από https://ssl.earli.org/sites/default/files/2021-01/EARLI%20guidelines_Final_Greek_2.pdf).

- ενημερωτικά μέρη στην ανάλυση της κρίσιμων αξόνων της Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης,
- παράλληλα κείμενα ανοικτής πρόσβασης για εμβάθυνση στην κατανόηση της συμπεριληπτικότητας ως δυναμικής διαδικασίας,
- προτάσεις δραστηριοτήτων που προτείνονται για άσκηση συνεργασίας και κριτικού αναστοχασμού στην άσκηση του παιδαγωγικού τους έργου,
- ευαισθητοποίηση με παραδειγματικές πρακτικές συμπερίληψης που έχουν εφαρμοστεί διεθνώς,
- διαδραστική συνεργατική δραστηριότητα (e-TIVITY) για συμπεριληπτική διαδικτυακή εκπαίδευση με έμφαση την παιδική λογοτεχνία,
- πρακτική εφαρμογή μέσα από Υπόδειγμα Σχεδίου Δράσης “Inclusive Schools” (2020), κ.λπ.

Συνακόλουθα, η αναγκαιότητα της Συμπεριληπτικής εκπαίδευσης μέσα από το εφαρμοσμένο πρίσμα αυτού του Ηλεκτρονικού Οδηγού Δράσης για Συμπεριληπτική Πρακτική γίνεται εμφανής σε έδαφος Βέλτιστων Πρακτικών Πανεπιστημιακής Παιδαγωγικής και Διδασκαλίας στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση (Gavriilidou, 2023; Tsiboukli & Babalis, 2023), όπως υπαγορεύεται από το σύγχρονο δίκτυο ΚΕΔΙΜΑ των ελληνικών ΑΕΙ² και τη διασφάλιση της ποιοτικής μάθησης για όλους/ες (<https://www.ltcnetwork.net/index.php/el/edu-tech-menu-gr/toolkit-university>)³ αλλά και των Ανοικτών Πόρων Εκπαίδευσης και Εκπαίδευσης μη Αποκλεισμού σε διεθνή βάση, δεδομένου ότι:

- «*Η Ανοικτή Επιστήμη επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η έρευνα, συνεργάζονται οι ερευνητές/τριες, διαμοιράζεται η γνώση και οργανώνεται η επιστήμη*» (<http://www.openaccess.gr/el/oa-about>).
- «*Η Ανοικτή Πρόσβαση αποτελεί μία πρωτοβουλία της ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας για την ελεύθερη, άμεση και διαρκή διαδικτυακή πρόσβαση σε ψηφιακό επιστημονικό περιεχόμενο. Στόχος είναι η ανταλλαγή επιστημονικών πληροφοριών, η ενίσχυση της έρευνας και η αξιοποίηση των ερευνητικών αποτελεσμάτων*» (<http://www.epset.gr/el/Nisrt/Open-Access>).
- Μέσα από την Ανοικτή Πρόσβαση επιτυγχάνεται μεγαλύτερη προβολή και ταυτόχρονα διευρύνεται και διευκολύνεται η επίδραση της έρευνας, επιταχύνεται κάθε διαδικασία δημοσίευσης και υλοποιείται η αποστολή για την προώθηση της γνώσης για όλους/ες (<http://lib.eap.gr/el/openaccess.html>).

Ολοκληρώνοντας, προς αυτή την κατεύθυνση ευαισθητοποίησης και οικοδόμησης εφαρμοσμένων γνώσεων και δεξιοτήτων μελλοντικών και εν ενεργεία εκπαιδευτικών (βλ. Μπαμπάλης & Τσιμπουκλή, 2023) αξιοποιήθηκαν ανοικτοί πόροι και εργαλεία διά βίου συμπεριληπτικής εκπαίδευσης: π.χ. ο Δείκτης Ένταξης “Index for Inclusion” και το Σχέδιο Δράσης για συμπεριληπτικά σχολεία “Inclusive Schools” καθώς και άλλες παραδειγματικές πρακτικές σχολικής συμπερίληψης σε διεθνές πλαίσιο αλλά και κείμενα Παιδικής λογοτεχνίας, κ.λπ. με παράλληλη παιδαγωγική και

² Βλ. Οριζόντια Δράση Γραφείων Υποστήριξης της Διδασκαλίας και Μάθησης των ΑΕΙ (ανακτήθηκε από <https://www.ltcnetwork.net/index.php/el/>). Πιο ειδικά, βλ. σχετικά και Tsiboukli & Babalis (2023), όπου ως καλές πρακτικές προτείνονται η δυναμική της ομάδας και η κινητοποίηση μέσω θετικών συναισθημάτων στη διδασκαλία της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

³ Βλ. σχετικά: Γαβριηλίδου (2023), όπου αναπτύσσεται και περιγράφεται αναλυτικά το έργο «*Η εργαλειοθήκη του Πανεπιστημιακού*». Ανακτήθηκε από <https://www.ltcnetwork.net/index.php/el/edu-tech-menu-gr/toolkit-university>

διδασκτική αξιοποίηση συγγραφικών εργαλείων ανοικτού κώδικα για εδραίωση μιας συμπεριληπτικής φιλοσοφίας και εξάλειψης στερεοτύπων (Ιωαννίδη, 2001; Ioannidi, 2022; Ioannidi & Malafantis, 2022; Ioannidi, 2023).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται σαφής η αξία μιας συμπεριληπτικής αντίληψης διά βίου μάθησης για την αναβάθμιση οριζόντιων δεξιοτήτων όλων των λειτουργών εκπαίδευσης σε όλα τα εκπαιδευτικά πλαίσια τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης, αλλά και άτυπης εκπαίδευσης, για μία πιο δίκαιη, βιώσιμη, δυναμικά συμπεριληπτική και δημοκρατική κοινωνία για όλα τα παιδιά, σε οποιοδήποτε αναπτυξιακό στάδιο βρίσκονται, ανεξαιρέτως ανατομικών, γνωστικών, μαθησιακών, κοινωνικο-πολιτισμικών και άλλων διαφορών (Seitz et al., 2023). Ας μην ξεχνάμε ότι η ανάπτυξη πιο περιεκτικών προσεγγίσεων δεν προκύπτει ως μία μηχανική διαδικασία στην οποία οποιαδήποτε συγκεκριμένη οργανωτική αναδιάρθρωση ή η εισαγωγή μιας συγκεκριμένης πρακτικής μπορεί απλώς να δημιουργήσει αυξημένα επίπεδα συμμετοχής των μαθητών/τριών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αντίθετα, η απόδειξη είναι ότι η ανάπτυξη μιας παιδαγωγικής πρακτικής χωρίς αποκλεισμούς απαιτεί κοινή δέσμευση του προσωπικού σε διαδικασίες που παράγουν μια συνολική ενίσχυση της συμμετοχής όλων των συμμετεχόντων/ουσών (Ainscow & Kaplan, 2004).

► ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σε αυτή την κοινή δέσμευση ευθύνης αποσκοπεί η εκπόνηση του παρόντος Ηλεκτρονικού Οδηγού Δράσης Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης με ψηφιακά εργαλεία για φοιτητές/τριες, εν ενεργεία και μελλοντικούς/ές εκπαιδευτικούς σε όλα τα εκπαιδευτικά πλαίσια, διότι «οι εκπαιδευτικοί χρειάζονται ακόμη να εκπαιδευτούν στο πώς να επιφέρουν μικρές αλλαγές για να προωθήσουν τη συμπερίληψη» (Σακελλαρίου, 2022: 82). Εδώ, είναι σκόπιμο να αναφερθεί ότι:

«Η κατοχή γνώσης δεν είναι το ίδιο με την ικανότητα εφαρμογής της. Το να κατέχεις μια δεξιότητα σημαίνει να μπορείς να κάνεις κάτι καλά. Η κατοχή μιας δεξιότητας απαιτεί γνώσεις, αλλά η γνώση δεν σημαίνει απαραίτητα την ύπαρξη δεξιοτήτων. Η προώθηση ενός ανοικτού πλαισίου δεξιοτήτων σημαίνει “εκπαίδευση για την επαρκή γνώση ενός φάσματος ικανοτήτων μεγάλου εύρους που θα συμβάλουν στην άμβλυνση των προκλήσεων που θέτει το μεταβαλλόμενο παγκόσμιο πλαίσιο”».

Έτσι, προϊόν αυτής της δέσμευσης για οικοδόμηση δεξιοτήτων, όπως τέθηκε από την παρούσα ερευνητική πρόταση, αποτελεί και η διαμόρφωση του παρόντος εγχειριδίου, το οποίο αξιοποιεί πόρους διαδικτυακής εκπαίδευσης, παραθέτοντας και στην ελληνική απόδοση «Το Δικαίωμα στη Συμπεριληπτική Εκπαίδευση» (CRPD/C/GC/4, Committee on the Rights of Persons with Disabilities, A guide to Article 24 The Right to Inclusive Education). Η αναγκαιότητα για έκδοση συναφών εγχειριδίων υποστηρίζεται βιβλιογραφικά σε ένα πλαίσιο μικτής μάθησης (Bengar, 2019, όπ. αναφ. στο Σακελλαρίου, 2022: 65) και επιβάλλεται σε επίπεδο ανάπτυξης καινοτόμων μεθοδολογιών και ψηφιακών εργαλείων, προκειμένου να εφαρμοστούν σε δραστηριότητες και εκδηλώσεις εκπαίδευσης, κατάρτισης και ευαισθητοποίησης, αλλά και μέσα από σύγχρονα βιωματικά εργαστήρια στην εκπαίδευση με βάση τις αρχές της συνεργατικής μάθησης και του εποικοδομητισμού (βλ. Σιάκας & Γκιούσιος, 2015; Σιάκας & Γκούσιος, 2016). Συμπερασματικά, η ανάπτυξη του υλικού βασίζεται σε στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης για ποιοτική εκπαίδευση (ΟΗΕ, 2015) και οικοδομεί εφαρμοσμένες γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και αξίες στον τομέα της Συμπεριληπτικής

και Ψηφιακής Εκπαίδευσης όπως ορίζεται από παγκόσμιους οργανισμούς και φορείς (WEF, 2023/ΟΟΣΑ, 2019).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ainscow, M., & Kaplan, I. (2004). Using evidence to encourage inclusive school development: possibilities and challenges. Paper presented at the *Australian Association of Research in Education Annual Conference*. Melbourne. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/228420159_Using_evidence_to_encourage_inclusive_school_development_Possibilities_and_challenges
- Black-Hawkins, K. (2014). *Supporting the Participation of All Learners*. Teacher Practices for Educating All Students. ESRC Seminar Series, Faculty of Education, University of Cambridge. Retrieved from <https://education-sport.ed.ac.uk/sites/default/files/imports/fileManager/Krtistine%20Black%20Hawkins%20Presentation%20-%20Supporting%20the%20Participation%20of%20All%20Learners.pdf>
- Gavriilidou, Z. (Ed.). (2023). *Transforming Higher Education Teaching Practice: Selected papers of the 1st International Conference of the Network of Teaching and Learning Centers in Greece*. Komotini: Editions of the Network of Learning and Teaching Centers in Greek Universities.
- Inclusive Schools. (2020). *Με τη συγχρηματοδότηση Erasmus και Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Ανακτήθηκε από <https://inclusiveschools.net/gr/>
- Ioannidi, V. (2022). "Einschliessend": für eine nachhaltige schule und eine demokratische gesellschaft [Including: For a sustainable school and a democratic society]. *European Journal of Alternative Education Studies*, 7(2), 88-109. Retrieved from <https://oapub.org/edu/index.php/ejae/article/view/4585/7220>
- Ioannidi, V. (2023). Research on Special and Inclusive Education in the context of Higher Education-Teachers' views about labeling. *International Journal of Learning and Development*, 13(3), 65-76.
- Ioannidi, V., & Malafantis, K. D. (2022). Inclusive education and special topics: reducing labeling with guides to design and realize inclusive teaching. *European Journal of Alternative Education Studies*, 7(2), 13-24. Retrieved from <https://oapub.org/edu/index.php/ejae/issue/view/290>, <https://www.macrothink.org/journal/index.php/ijld/article/view/21211>
- Ioannidi, V., & Malafantis, K. D. (2024). Poster presentation: "Teachers' skills for innovation, change and inclusion in all schools. Pedagogical applications and Self-reflection activities – Teaching Inclusive Education". In *proceedings of the International Conference "Learning from the Extremes", Organised by Institute Educational of Policy 19-20/1/2024*. Ellinogermaniki Agogi. Retrieved from <https://learningfromtheextremes.eu/international-conference-programme/#1705150103964-886e03d1-e5e0>
- Loizou, E., & Symeonidou, S. (2019). Cartoons as an Educational Tool to Fight Disability Stereotypes. In E. Loizou & S.L. Recchia (Eds.), *Research on Young Children's Humor. Educating the Young Child*, 15. London: Springer. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-030-15202-4_9
- Naggar, A. E., Gaad, E., & Mae Inocencio, S. A. (2024). Enhancing inclusive education in the UAE: Integrating AI for diverse learning needs. *Research in Developmental Disabilities*, 147, 104685. Retrieved from

- <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2024.104685>
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0891422224000179>
- OECD. (2020). *Future of education and skills 2030: OECD learning compass 2030. Concept notes series*. Retrieved from https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/about/projects/edu/education-2040/1-1-learning-compass/OECD_Learning_Compass_2030_Concept_Note_Series.pdf
- Pérez-Esteban, M. D., Carrión-Martínez, J. J., & Ortiz Jiménez, L. (2023). Systematic Review on New Challenges of University Education Today: Innovation in the Educational Response and Teaching Perspective on Students with Disabilities. *Soc. Sci.*, 12, 245. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/socsci12040245>
- Reaching the “hard to reach”: Inclusive responses to diversity through child-teacher dialogue. (n.d.). Retrieved from <https://reachingthehardtoreach.eu/>
- Salmon, G. (2011). *E-Moderating. The Key to Teaching and Learning Online*. London: Routledge.
- Salmon, G. (2013). *E-tivities. The Key to Active Online Learning*. London: Routledge.
- Sánchez-Díaz, M. N., Morgado, B., & Cabera-Ruiz, R. (2024). ‘How can I do it?’ Inclusive faculty members make recommendations for carrying out inclusive teaching practices. *Active Learning in Higher Education*, 00(0), 1-15. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/14697874241230456>
- Seitz, S., Auer, P., Bellacicco, R. (2023). International perspectives on inclusive education. In *the light of educational justice*. Opladen, Berlin, Toronto: Verlag Barbara. Budrich. Retrieved from <https://doi.org/10.25656/01:26652>
- Symeonidou, S., Tsakiri, M., & Mavrou, K. (2024). Inclusive education in the aftermath of the pandemic: Lessons from mainstream and special teachers who ‘escaped the room’. *European Educational Research Journal*, 0(0). Retrieved from <https://doi.org/10.1177/14749041241236895>
- Tsiboukli, A. & Babalis, T. (2023). The role of emotions and group dynamics in higher education. In Z. Gavrilidou (Ed.), *Transforming Higher Education Teaching Practice: Selected papers of the 1st International Conference of the Network of Teaching and Learning Centers in Greece*. Editions of the Network of Learning and Teaching Centers in Greek Universities.
- Γαβριηλίδου, Ζ. (συλλογικό). (2023). *Η εργαλειοθήκη του Πανεπιστημιακού»*. ΚΕ.Δι.ΜΑ., ΕΣΠΑ 2014-2020. Ανακτήθηκε από https://drive.google.com/file/d/11NWUkCUmX8x1zcep3WBKO0VoAjo_GmNp/viiew?fbclid=IwAR2-Zlw45bFmMbbBW2GaHRqSGfJPuF8Plx60jAnYPHNUjr0Wd_HMRBXVX3ak&pli=1
- Ζερβός, Γ., & Σουδίας, Ι. (χ.χ.). Σχεδιασμός & ανάπτυξη μαθησιακού αντικειμένων, με εργαλεία συγγραφής ηλεκτρονικών μαθημάτων. Στα *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου Ημαθίας*, 113-121.
- Ιωαννίδη, Β. (2001). *Ο θεσμός των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/Ιδρυμάτων Αγωγής. Παιδαγωγική θεμελίωση και πράξη*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Ιωαννίδη, Β., & Μαλαφάντης, Κ. Δ. (2025). *Συμπεριληπτική Εκπαίδευση & Καινοτόμες Διδακτικές Μέθοδοι-Νέοι Εγγραμματοισμοί με Ψηφιακά Εργαλεία. Συνεργατικές Δραστηριότητες (e-TIVITIES) Παιδαγωγικής και Λογοτεχνίας στη μικτή διδασκαλία*. E-BOOK, Εργαστήριο Παιδαγωγικών Εφαρμογών και Παραγωγής Εκπαιδευτικού Υλικού, Π.Τ.Δ.Ε. Ε.Κ.Π.Α.. Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού

- Πανεπιστημίου Αθηνών. Ανακτήθηκε από
https://www.uoa.gr/fileadmin/user_upload/PDF-files/anakoinwseis/ekdoseis/1806_E-Book_Ioannidou-Malafantis_FINAL.pdf
- Κασίδης, Δ., Αποστολίδου, Ε., & Δουφεξή, Θ. (2015). Η ειδική και διαπολιτισμική εκπαίδευση στο φάσμα της συμπεριληπτικής φιλοσοφίας. Στα *Πρακτικά του 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης*, 1. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.12681/edusc.258>, <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/edusc/article/view/258>
- Κατσαμποξάκη-Hodgetts, K. (2023). Αναστοχαστικές κοινότητες πρακτικής και πολυτροπικότητα σε ανοικτής πρόσβασης επιμορφωτικούς κύκλους (MOOC). Στο Κ. Κατσαμποξάκη-Hodgetts (Επιμ.), *Πανεπιστημιακή Αγωγή. Διδακτική μεθοδολογία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 194-208.
- Κατσαμποξάκη-Hodgetts, K., & Μποτζάκη, Ε. (2023). Φοιτητές ως συνοδοιπόροι στην μαθησιακή διαδικασία. Στο Κ. Κατσαμποξάκη-Hodgetts (Επιμ.), *Πανεπιστημιακή Αγωγή. Διδακτική μεθοδολογία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 181-193.
- Κοκολάκη, Α., & Κατσαμποξάκη-Hodgetts, K. (2023). Φοιτητο-κεντρική μάθηση. Στο Κ. Κατσαμποξάκη-Hodgetts (Επιμ.), *Πανεπιστημιακή Αγωγή. Διδακτική μεθοδολογία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 25-51.
- Κοκολάκης, Δ., Βάσιου, Αικ., & Γερακοπούλου, Π. (2023). Αντιλήψεις εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τη χρήση των ψηφιακών παιχνιδιών στη διδασκαλία. *Επιστήμες Αγωγής*, 2, 38-58.
- Λιοναράκης, Α. (2001). *Απόψεις και προβληματισμοί για Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Αθήνα: Προπομπός.
- Λιοναράκης, Α. (χ.χ.). *Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Πολυμορφική Εκπαίδευση: Προβληματισμοί για μια ποιοτική προσέγγιση σχεδιασμού διδακτικού υλικού*. Ανακτήθηκε από <http://newtutor.pbworks.com/f/qualityDesignOfTeachingMaterial.pdf>
- Μαλαφάντης, Κ. Δ. (2015). *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας. Η θεωρία, τα πρόσωπα και τα κείμενα*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Μαλαφάντης, Κ. Δ. (2022). Σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις στις Επιστήμες της Αγωγής/Contemporary trends and developments in Educational Sciences. Στο Κ. Δ. Μαλαφάντης & Θ. Κ. Μπάμπαλης (Επιμ.), *Πρακτικά Επετειακού Συνεδρίου «40 χρόνια από την ίδρυση της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος 1981-2021»*. Διάδραση, 29-41. Ανακτήθηκε από https://www.researchgate.net/publication/371666875_Synchrones_taseis_kai_exelixeis_stis_Epistemes_tes_Agoges_Contemporary_trends_and_developments_inEducational_Sciences
- Μαλαφάντης, Κ. Δ. (2023). Διά βίου μάθηση και εκπαιδευτική κοινότητα: Πόσο απέχουμε από την ενσάρκωση του οράματος μιας κοινωνίας της μάθησης;/Lifelong learning and educational community: How far are we from realizing the vision of a learning society? Στο *1ο Διεθνές Συνέδριο «Διά Βίου Μάθηση και Εκπαίδευση Ενηλίκων την Εποχή της Αβεβαιότητας: Δρόμοι για την Κοινωνική Ένταξη και την Κοινωνική Συνοχή»*, ΚΕΔΙΒΙΜ ΕΚΠΑ, 30/3-1/4/2023. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πολεμικό Μουσείο.
- «Οδηγίες για τη Συμπερίληψη μαθητών με Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες στη διαδικτυακή τάξη». (χ.χ.). Ανακτήθηκε από

- https://ssl.earli.org/sites/default/files/2021-01/EARLI%20guidelines_Final_Greek_2.pdf
- ΟΗΕ. (2015). 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης. Ανακτήθηκε από <https://inactionforabetterworld.com/17-pagkosmioi-stoxoi/>
- Σακελλαρίου, Μ. (2022). *Σύγχρονη και Ασύγχρονη εξ Αποστάσεως Διδασκαλία και Μάθηση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Σοφός, Α., Κώστας, Α., & Παράσχου, Β. (2015). *Online εξ αποστάσεως εκπαίδευση*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. Ανακτήθηκε από <https://hdl.handle.net/11419/182>
- Συντιχάκη, Α., Φούντζουλας, Γ., Μανούσου, Ε., & Κουτσούμπα, Μ. (2019). Δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού ασύγχρονης εξ αποστάσεως πολυμορφικής εκπαίδευσης για τη διδασκαλία ελληνικού παραδοσιακού χορού σε αρχάριους ενήλικες. *Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, 10, 214-226. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.12681/icodl.2341>
- Σωτηριάδης, Δ. (χ.χ.). Σχεδίαση και Ανάπτυξη Εκπαιδευτικού Υλικού για την Εξ Αποστάσεως Διδασκαλία του Πληροφορικού Γραμματισμού σε Ενήλικες Εκπαιδευομένους μέσω της Πλατφόρμας Moodle. Στα Πρακτικά του 5ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Καθηγητών Πληροφορικής. Ανακτήθηκε από <http://synedrio.pekap.gr/praktika/5o/pdkap.sch.gr/praktika/ergasies/8.pdf>